

GUSTAVIANSKA KULTURVÄRDEN

Av Carl-Gustaf Thomasson

En cykeltur en vacker sommar dag ut på Källänds, landungen som söderifrån skjuter ut i Vänern, är en upplevelse. Den väna och leende men omväxlande naturen förenar sig mjukt med drag av älderdömlighet och öberördhet av senare tiders jäkt och oro, som man inte ofta finner ens på en linje av de belägna orter. Bussen till Läckö är praktiskt taget den enda bil man numera märker på vägnarna därute, som här och var kantas av milstenar med Carl XII:s namn och årtalet 1708. De flesta cyklisterna för lita stora vägen ut till halvöns nordöstra hörn, där det gamla och ståtliga Läckö med sina många och högt sevärda historiska minnen är beläget. I en av slottsflyglarna har Turistföreningen nyligen låtit jordnästgilla ett förstklassigt vandrarhem.

Källänds har emellertid åtminstone ännu en historisk sevärdhet av rang, förutom Läckö. Det är det gamla herresätet Stola. Det ligger ungefär mitt på ön, något väster om en linje dragen från Läckö till Läckö och på något mera än en mils avstånd från dessa båda platser. Trots de många representativa namnen i gåst-boken till det nuvarande Stola har man av olika skäl anledning misstänka, att denna underbara och givande relik från gångna tider är ganska okänd för de flesta. Dess relativt undgängliga läge — även på Källänds — kan ha gjort sitt till men näppeligen helt. Huruomhelst är Stola i flera avseenden anmärkningsvärt, en tillgång för vårt land och för vår kulturs historia.

Stola nuvarande huvudbyggnad uppfördes 1713—19 av riksrådet Clas Ekeblad d. ä., som sistnämnda års åsta dag blev greve och därefter skrev sig greve till Stola. Då hade gården redan i närmare tvåhundra år varit i ättens Ekeblads ägo, men den hade dessförinnan inte mindre än fyrahundra år på nacken, enligt vad som styrkes av ett pergamentbrev från 1129. Stola torde alltså vara ett av de allra äldsta herresäten i vår i vårt land. Riksrådet Ekeblad som var den kände hantverkare greve Clas Ekeblad d. y., och dennes son var greve Clas Julius Ekeblad, Gustaf III:s och hela kungafamiljens intima vän, den store upptecknaren och sammlaren, som i högre grad än de flesta av sina mera betydande samtida gjort det möjligt för senare tiders människor att få en inblick i den värld som omgav Gustaf III. Det är främst till denne Ekeblad som Stola är knutet och han har också mer än någon annan satt sin stämpel på ättens gamla stamgods. Tack vare sällsynt gynnans omständigheter och den nuvarande ägarens, grosshandlare Carl Anders uppförande av ett kvarts sekel har Stola i stor utsträckning kunnat bevaras i den gestalt det hade under greve Clas Julius dagar. Som helhet betraktat torde det vara ett genuint och ganska enastående minnesmärke från gustavianisk tid.

Den 17 september i år ha tvåhundra år förflytt sedan Clas Julius Ekeblad föddes. Egentligen var han född den 6 september, men den nya kalenderns införande 1753 framflyttade hans födelsedag till förtioandade datum. Hans minne är väl värt eftervärldens högskam, i betydligt högre grad än vad som hittills kommit del-samma till del.

Då underknead för någon tid sedan var sysselsatt med utarbetandet av en biografi över Clas Julius Ekeblad för det nypubstännda Svensk Biografiskt Lexikon väckte det min förundran, i vilken liten utsträckning denne kulturhistoriskt sett beaktansvärda man och hans insatser intresserat forskningen. De bearbetningar av kvaliteten som om honom och Stola ha en mer eller mindre speciell karaktär och är till antalet sammanlagt tre. Det är först och främst Oscar Leveritts strålande skildring av den unge Clas Julius i essäen En gustavianisk äldlings ungdomshistoria (i Från Gustaf III:s dagar). Leveritt var ju en kändare som få av den gustavianiska tiden, och hans geniala intuition, disciplinerad av hans historiska skolning och understödd av omfattande studier i primärmaterial, har här skapat ett mästerverk. Gustaf Iversen har i sin graduaravhandling från 1925, Hertz Karl av Södermanland, Gustaf III:s broder, lämnat flera mycket värdefulla upplysningar, som också beröra Ekeblads ungdomstid, och slutligen har William Karlson med det härom året utkomna Ett herremanshem på 1700-talet dokumenterat sig om framstående kända av såväl Ekebladernas som Stolas historia. Hans arbete behandlar dock huvudsakligen ett under Clas Julius Ekeblads eget överinsesande uppsatt löseinventarium för Stola, daterat den 10 juni 1706.

Även i tryck föreliggande samtliga källor ha ganska litet att förhålla om Clas Julius och Stola. Ekeblad var förvisso inte den som gjorde mycket väsen av sig, och han kunde inte mäta sig med vare sig sin far eller farfar i fråga om inflytande och ställning i samhället. Men tack vare sin samla- och upptecknarverksamhet har han kommit att betyda oändligt mycket mera för eftervärlden än dessa sina anfäder. Det var ju emellertid en sak som hans samtida inte kunde uppskatta, och inte heller intresserade sig mycket för. Följaktligen har man betydningsfullt samlat material plockat fram en stund här, en annan där, och så lägga samman så gott det går, nästan som i ett pussel. Det är här själv som styrt om att eftervärlden kan få veta något mera levande och sammanhängande om hans person och hans tid. Härfor ha vi all anledning att vara honom tackssamma. Riksarkivet har i Ekebladska samlingen en ganska diger dossier, som bl. a. innehåller tre »tomer» med Ekeblads litterära hugskott i bunden och obunden form — det skall ursprungligen ha funnits fjorton dylika tomer. En mängd riks-kenskapshandlingar o. dyl. av mera registrerade natur finnas i De la Gardieska samlingen i Lunds universitetsbibliotek. Det alla värdefullaste, hans dagböcker eller »journaler», förvaras i Kungl. biblioteket. Ekeblad började föra dagbok 1760, vid aderton års ålder, och slutade inte härom förän 1807, året före sin död. Tyvärr är serien under denna tidrymd på nästan ett halvt sekel inte komplett och har även för de särskilda årens stora luckor.

Trots att alltså så mycket bevarats efter denne man, som inte försmäddes att uppteckna den ringaste och mest prosaiska lilla notis, gäller dock om honom som om de flesta andra män-

kesmän från dessa nu avlägsna tider, att mycket, ja, det mesta av vad de samlat och skrivit gått förlorat. På själva Stola har grosshandlare Ander plockat fram och bragt i ljuset åtskilligt av värde, men av den gustavianiska och äldre löseinventeringen, t. ex. återstår ej mycket. Enstaka föremål ur densamma ha hamnat hos avkomlingar till den barnlöse Ekeblads syster o. a. med åttan Ekeblad mer eller mindre avslaget befyndade. Ekeblads värdefulla boksamling på skrift o. a. med åttan Ekeblad mer eller mindre avslaget befyndade. Ekeblads värdefulla boksamling på skrift o. a. med åttan Ekeblad mer eller mindre avslaget befyndade.

I gengäld uppvisar den vackra och välbalanserade huvudbyggnaden i två våningar mycket av det specifikt gustavianiska. Redan på långt håll ser man det brutna siteriktet, och kommer man närmare upptäcker man snart de nästan kvadratiske fönstren med sina djupa kammar och älderdomliga infattningar. Inomhus är särskilt de i paradrumsen framtagna tak- och väggdekorationerna magnifika att skåda. Bland de sparsamma inredningsföremålen från Ekebladarnas tid erinrar jag mig särskilt en liten läcker parker, en träram, om vilken grosshandlare Ander uppger att den tillhört Clas Julius' stränga fru moder, grevinnan Eva de la Gardie. På ett enastående smakfullt men också säkerligen mycket kostbart sätt har Stolas nuvarande ägare förtsett ett komplettera den inre inredningen. Huvudbyggnadens närmaste omgivning med bl. a. ett intressant terrassparti mitt emot byggnadens bakåta förstärker jämte mycket annat det intryck av gustavianisk stämning, som villar över denna minnesrika plats.

Ett rum för sig även rent lokalt in-taga de sex minnesstenarna i den ganska avlägset belägna parken. De ha rests över olika ägare av och andra personer med nära anslutning till Stola. Den största av dem hedras som sig bör Clas Julius Ekeblad, men den centrala platsen på en kulle intages av en liten pelare, som sammansatts av fyra stenblock. På var en av pelarens fyra sidor finns en strof med något tänkvärt allmunt innehåll. Naturligtvis är det Clas Julius som är upphovsmannen till denna typiska 1700-talsföreteelse. Enligt grosshandlare Ander öra verserna översättningar av Clas Julius själv från ingen mindre än Pope.

Den kände dagboksförfattaren baron Gustaf Joh. Ehrensavärd (1746—83) karakteriserar »tänfande Clas Julius Ekeblad med dessa ord: »Alla dem, som icke äga någon deciderad karaktär, är greve Ekeblad den respektabla. Ekeblad spelade aldrig någon egentlig roll, varken politiskt eller på annat sätt, därtill saknade han både vilja och trogen och också förmåga. Han hade ärvt påtagliga drag av den kloke och välbalanserade fadern, som trots en för tiden ovanligt fläckfri karaktär och sin ledande offentliga ställning var en tillgiven medelmåttig personlighet. Detsamma begåvad och framträdande var modern, den härskstyrta grevinnan Eva de la Gardie, och henne liknade Clas Julius inte alla. Hon invaldes redan 1748 i Vetenskapsakademien som belöning för det praktiskt betydelsefulla rön hon gjort rörande »potatos» m. fl. nyvundigheter, och hennes små korta uppsatser.

Forts. på sid. 110.

UTROTNINGSKRIGET MOT JUDARNA

Av HUGO VALENTIN

Nazismen gjorde ursprungligen anspråk på att vara och förbli en inom-tysk företeelse. Den var, påstods det, ingen exportartikel. Blott inom det tyska rikets politiska gränser skulle det nazistiska programmet realiseras, och dessa skulle i stort sett sammanfalla med dem, inom vilka det tyska folket redan bodde, således praktiskt taget med de tyska språkgränserna. I det nazistiska programmet ingick visserligen judarnas utrotning ur den tyska folkgemenskapen, men deras utrotning i det tyska territoriet proklamerades icke direkt, om också en del framstående partimedlemmar gävo uttryck åt den meningen, att varje jude i Tyskland borde fördrivas eller dödas.

Redan 1933 utsattes den tyska judenheten för ett våldsam tryck, och detta ökades i allt snabbare tempo. I nov. 1938 lässläpptes en noga förberedd jødepoem i hela Tyskland. Tusentals judiska hem förstördes, praktiskt taget alla judiska män mellan 16 och 60 år, vilka ej lyckats undkomma, fördes till koncentrationsläger, varifrån många aldrig återvände eller gjorde det nedbrutna till kropp och själ. Över 300 synagogor förstördes helt eller delvis. Genom ett flertal förordningar på några dagar senare utstöttes de tyska judarna, som redan tidigare berövats rätt att utöva intellektuella yrken, ur näringslivet och ålades ruinerande »skadestånd» för den polsk-judiske ynglingen Grüns pans begynnade mörning med bl. a. ett intressant terrassparti mitt emot byggnadens bakåta förstärker jämte mycket annat det intryck av gustavianisk stämning, som villar över denna minnesrika plats.

Den mest bekanta undantaget från sistnämnda regel var intill nu det jättstora, från utvärlden eljest strängt avskilda ghetto i Warszawa, av vilket en av Afrikablads stark motståndare till det kriminella stadiet varpade de skulle utrotas »med eld och svärd». Han tillade, att utlandet, om det ville, kunde få motta de tyska judarna.

Det sistnämnda skedde som bekräftar endast i ringa grad, churu det befand sig blodiga novemberdagar 1938 icke fanns många tyska judar, som ej ville emigrera, om de finge tillfälle därtill. Den tyska regeringen berövade nämligen varje judisk emigrant praktiskt taget allt, vad han ägde — till tiggerstaven bragta människor äro numera ingens ända villkoma — och även de demokratiska regeringarna ville av förtärliga skäl blott motta ett ytterst begränsat antal emigranter. Åttioåtta största delarna av Tyskland, Österrikes 1938 till 600,000 uppgående judiska befolkning åt sitt öde. Numera bevilja de tyska myndigheterna judar ej utrese tillstånd.

Världskriget bröt ut, och nazisterna begynte erövra den europeiska kontinenten, som de efter vunen seger ännu förvandla till ett av dem själva behärskat »storm». I detta skäl det icke finnas några judar. I sitt stora

anförande vid krigsutbrottet 1939 proklamerade Hitler deras utrotning som den nazistiska jødepolitikens mål, f.ö. i ordalag, som han under åhörarnas jubel återupprepade i sitt stora tal för några dagar sedan. »När judendomen igångsätter ett världskrig för utrotning av Europas ariska folk, komma icke de ariska folken att utrotas utan judendomen».

Åtgärderna i de av Tyskland beröende, resp. av Tyskland ockuperade länderna visa, att han avser att förverkliga programmet. Ett av de första tecknen därpå var införande i bundsförväntans land av antijudiska lagar efter nazistiskt mönster, vilket tydligen skedde efter tysk påtryckning. Exempelvis hade Mussolini före sitt förbund med Hitler i de mest bestämda ordalag tagit avstånd från antisemitismen, vilken i Italien före dess allians med Tyskland spelat en ytterst obetydlig roll. Direkta judemassaker i stil med dem av november 1938 ha emellertid ej senare förekommit i Västeuropa, måhända ett hänsynstagande till den äldre generationen tyskar, vilka synbarligen icke gilla sådana förfaringsätt. I stället har man tillgripit en på längden efter allt att döma lika effektiv om också långsammare verkande metod: massdeportationer från Tyskland och från de av Tyskland kontrollerade länderna, inklusive Holland och Belgien. Destinationlandet är det av Tyskland behärskade från Polen och Sovjetunionen erövrade Östeuropa, där miljoner judar nu koncentreras. De som skola deporteras dit, få i regel endast några dagar, ibland några timmar eller minuter i förväg underrättelse om sin förestående avresa. De få ej medtaga mer än vad som kan bäras i en handväska. De talrika självmorden före avresan vittna om att de äro medvetna om det öde, som väntar dem. I regel få de efter deportationen ej korrespondera med någon. Deras västelse är för det nästan obekant för alla utom för de nazistiska myndigheterna.

Det mest bekanta undantaget från sistnämnda regel var intill nu det jättstora, från utvärlden eljest strängt avskilda ghetto i Warszawa, av vilket en av Afrikablads stark motståndare till det kriminella stadiet varpade de skulle utrotas »med eld och svärd». Han tillade, att utlandet, om det ville, kunde få motta de tyska judarna.

Det sistnämnda skedde som bekräftar endast i ringa grad, churu det befand sig blodiga novemberdagar 1938 icke fanns många tyska judar, som ej ville emigrera, om de finge tillfälle därtill. Den tyska regeringen berövade nämligen varje judisk emigrant praktiskt taget allt, vad han ägde — till tiggerstaven bragta människor äro numera ingens ända villkoma — och även de demokratiska regeringarna ville av förtärliga skäl blott motta ett ytterst begränsat antal emigranter. Åttioåtta största delarna av Tyskland, Österrikes 1938 till 600,000 uppgående judiska befolkning åt sitt öde. Numera bevilja de tyska myndigheterna judar ej utrese tillstånd.

Världskriget bröt ut, och nazisterna begynte erövra den europeiska kontinenten, som de efter vunen seger ännu förvandla till ett av dem själva behärskat »storm». I detta skäl det icke finnas några judar. I sitt stora

kare, medan man dödade resten av den kvarvarande judiska befolkningen, cirka 30,000 à 60,000 män, kvinnor och barn. Emellertid ha förhållandena i Warszawa ghetto nyligen ändrats på ett uppseendeväckande sätt, i det att den där dittills fungerande självstyrelsen avskaffats. Orsaken är karakteristisk. De tyska myndigheterna ålade det judiska rådet att inge en förteckning på 100,000 judar, lämpliga att deportera till de besatta delarna av Sovjetunionen. Som rådet ansåg en sådan deportation liktydig med dödsdom, vägrade det att efterkomma befallningen. Dess medlemmar häktades då punktligt åfytta, begick därefter självmord jämte tre av sina kollegor, var efter rådet upplöstes. Rådet ersattes den judiska polisen med litauer och ukrainer under Gestapos uppsikt. En tysk har beordrat fungera som ghetto-trots styresman, till dess att ett nytt judiskt råd kunnat bildas.

I vad mån den fästjudiska civilbefolkningen reducerats genom direkta pogromer och massavrättningar är ännu svårt att fastställa. Det statistiska materialet är nämligen ännu ytterst bristfälligt och svårkomligt. Enligt informationsministern Mr. Brandt-Bracken (den 9 juli 1942) skil antalet av nazisterna direkt dödade polska judar belöpa sig till cirka 700,000, en siffra, vars riktighet dock bestritts från tysk håll.

Undantur man judarna i England och några få neutrala länder, av vilka Sverige är ett, har hela den europeiska judenheten räkat i nazisternas eller av dem beröende regeringars våld. Den räknade vid krigsutbrottet ungefär 9 miljoner. En del av de i Polen, Sovjetunionen och andra slavska länder bosatta torde ha riddat sig genom flykt österut. De andras öde, resp. blivande öde torde knappast kräva kommentarer. Från Slovakien, från taga ett exempel bland många, ha cirka 80,000 judar förts till arbetsläger i det ockuperade Sovjetunionen, sedan först deras egendom konfiskerats och deras synagogor förstörts. Deras kvinnor ha förts till särskilda läger.

Under sistå tiden har, såsom även framgått av meddelanden i svensk press, det nazistiska utrotningsskriget mot judarna framkallat en stark motrörelse dels från katolik och protestantiskt kyrkligt håll, dels från de ickejudiska befolkningarna i underkuvade länder. I Holland t. ex., där judarna, 130,000 till antalet, levat i bästa samförstånd med rikets övriga befolkning och betraktats som goda människor och goda patrioter, tyckes den antijudiska »upplysningsverksamheten» lika litet kunnat övertaga allmänheten om judarnas onödsfullhet som om riktheten i att behandla dem som skadedjur. De holländska solidaritetsförklaringarna och nu den ärörlis behandlande och med till deportation dömda judiska befolkningen har som bekant föranlett både skarpa förkastelseord och stränga represallåtgärder från ockupationsmyndigheternas sida.

I den ockuperade delen av Frankrike behandlas judarna såsom annorlunda,

där nazisterna tagit våldet: de ha märkts med ett stort gult igenkänningstecken på sina kläder, ha berövats sina materiella existensmöjligheter o. s. v. Flyktningarna — däremot tills vidare ej den övriga fransk-judiska befolkningen — ha deporterats eller ha ett emot sig mar deportation. Annat var ej att vänta. Däremot har det väckt det största uppseende i hela världen, att Laval fallit undan för det tyska trycket och medgivit utlämnandet av alla judar, som flytt in i den s. k. fria zonen. Deras antal anses uppgå till cirka 10,000. Minst 6,000 av dem torde redan ha deporterats. Då var och en, som kan, söker undkomma, har följden blivit människokärl i största skala, vilka i högsta grad upprört befolkningen. De deporterade inpackas i boksapfinkor. Barnen, som vistats i koncentrationsläger med sina föräldrar, skiljas före deras deportation från dem — de chylliga scener, som därvid förekomma, skildras i schweiziska tidningar — och ha i vissa läger vid sin borttransportering berövats alla identitetstecken för att vara definitivt förlovrade för föräldrarna, direkt dessa skulle komma att överleva.

Vid Schweiz väl bevakade gränser ha massor av flyktingar hejads; en del, som lyckats överskrida dem, ha utlämnats till tysarna. Men den upprörda schweiziska opinionen har tvungit myndigheterna i landet att modifiera sin av hänsyn till Tyskland och flyktingsproblemet dikterade hållning. Främlingspolisen har instruerats att i enskilda fall ej visa »onödigt stränghet». Härvidlag liksom i Frankrike har givetvis kyrkornas protester i kristendomens och människans namn varit av stor betydelse.

Parallellt med det egentliga utrotningsskriget i fysisk mening går alltjämt den antijudiska propagandan, som har väldiga ekonomiska och publicistiska resurser till sitt förfogande. Däremot har den måst inakranks geografiskt sett, emedan man utanför de av Tyskland militärt behärskade områdena betraktar den som ett medel att underminera de demokratiska statskänken och jämna vägen för femte kolonnen. Det världskrig mot judendomen, som den nazistiska propagandan bedrev före sept. 1939, icke minst i det latinska Amerika, som man hoppades vinna, har alltså måst upphöra i och med krigsutbrottet. I de mot nazismen flentligt inställda länderna, i de ockuperade liksom i de fria, torde man tillskriva tyskarnas diskriminerande av judarna helt andra motiv än de i själva verket värnlösa offrens föregivna farlighet och moraliska mindervärdighet. I regel tycks man där betrakta den tyska antisemitismen antingen som en fix idé — judarna intar ju djävulens plats i den nazistiska religionen — eller som ett nazisternas medel att avlänska häft från sig själva. Det förefaller troligt, att den antisemitiska lärnan skaffat den framgångar under deras första kampar. Däremot tycks det, som om dess omkastning i praktiken icke haft den verkan de äsyftat. Judarnas diskriminering och utrotning synas icke ha verkat upprörande på folkens motstånd mot elderrymakten utan tvärtom stegrat deras avsky för denna — icke på grund av något judiskt inflytande utan på grund av den härskarfolkets mentalitet den anses karakterisera.

bröd kött socker fet					
För en tysk	80	17½	8	9½	
» » polack	62	9	5½	2½	
» » jude	14	4½	1½	1	

Schwarzbarth tillägger, att på tysk örd 45 skola förvaras medicin och läkarsjuk, och att med den dödsdölet för polackar stigit från 11,3 (1938) till 21,5 (1941) per tusen, motsvarande siffior för de polska judarna äro 9,9 resp. 158. Att judarna i arbetsduglig eller snart arbetsduglig ålder be-handlas bättre sammanhängande med tyskarnas strävan att utnyttja judisk (liksom icke-judisk) arbetskraft. Exempelvis skönade man — enligt Times — vid Vilnas erövring 1941 judiska hantverkare, ingenjörer och lä-